فصلنامه علمی _ترویجی اقتصاد و بانکداری اسلامی، شماره پانزدهم، تابستان ۱۳۹۵- صفحات ۷۰-۴۷

مرور برنامه‌های توسعه
با معیار برخی شاخص های مرتبط با اقتصاد اسلامی

سید محمد حسن مصطفوی[۱]

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۱۱/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱/۲۸

چکیده

از تلاش برای تدوین اولین برنامه توسعه در کشور، حدود ۷۰ سال می گذرد- اگرچه دو برنامه ۷ ساله اول، عملاً اجرای چند پروژه عمرانی بود که برای شکل گیری سازمان برنامه و برنامه ریزی در ایران، بر آنها عنوان برنامه نهادند- هنوز کشور بر روی ریل توسعه قرار نگرفته است.

از اجرای اولین برنامه که آغاز آن به سال ۱۳۲۷ بازمی گردد، تاکنون به طور اسمی ۱۱ برنامه ولی در عمل، ۹ برنامه تدوین شده و برنامه ششم نیز در دست تهیه است که از این برنامه‌ها، عملاً ۷ برنامه اجرایی شده است؛ به دلیل اینکه اجرای برنامه ششم قبل از پیروزی انقلاب اسلامی با طوفان انقلاب مواجه و به اجرا در نیامد و برنامه چهارم توسعه پس از انقلاب نیز با مخالفت دولت نهم روبرو شد و اکثر مفاد آن از دست اجرا خارج گردید که اتفاقاً به نظر برخی از صاحب نظران، این دو برنامه از جهاتی بهترین برنامه تدوین شده قبل و پس از انقلاب (برنامه ششم بهترین قبل، و برنامه چهارم بهترین بعد از انقلاب اسلامی) بوده‌اند.

در این مقاله، سعی می شود کل برنامه های توسعه کشور مرور گردد و اهداف قانون‌های برنامه توسعه جمهوری اسلامی و نیز تحقق اجرایی برخی محورهای اصلی آنها استخراج و با ارزش های محوری و روح حاکم بر آموزه های اقتصادی اسلام سنجیده شود.

مقاله حاضر با استفاده از داده های کتابخانه‌ای و اسنادی و به روش توصیفی- تحلیلی و مقایسه‌ای و تحلیل محتوا نگارش یافته و در پایان مقاله، پیشنهاداتی ارائه شده است.

واژگان کلیدی: برنامه توسعه، آموزه های اقتصادی اسلام، عدالت، تبعیض، رشد، سرمایه گذاری، تورم، بیکاری.

طبقه بندی JEL: O21, P41, P48

---

۱. عضو هیات علمی دانشگاه تربیت مدرس mmostafavi@modares.ac.ir

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

مقدمه

در دنیای معاصر با پیشرفت های شگرف علمی و فناوری، روند جهانی شدن و برخی عوارض صنعتی شدن سریع قدرت‌های نوظهور اقتصادی که نزدیک نیمی از جمعیت جهان را در خود جای داده اند و گرم شدن زمین، رشد مهاجران قانونی و غیر قانونی، چندی است که طراحی و اجرای برنامه های توسعه را ضروری ساخته است که اهم دلایل و ضرورت‌های تدوین برنامه های توسعه را می توان به طور خلاصه در محورهای زیر برشمرد:

- در روند پرشتاب جهانی کنونی که اقتدار دولت‌ها کاهش می‌یابد، برای کاهش آسیب‌های جهانی شدن و بهره‌مندی از منابع، دولت‌ها برنامه‌های توسعه را طراحی و اجرا می‌کنند.
- روند پرشتاب فناوری که شکاف کشورها را از نظر توسعه افزایش می‌دهد و نیز فرصت‌های بی نظیری خلق می‌نماید که غفلت از آن فاصله توسعه ای را افزایش می دهد.
- روند پرشتاب اقتصاد دانش بنیان که شکاف درآمدی را به شدت افزایش می دهد.
- فاصله مناطق در کشورهای در حال توسعه زیاد است که می توان با برنامه ریزی توسعه، آن را جبران کرد.
- نگرانی های فرهنگی و نیز منازعات قومی که پس از جهانی شدن تشدید شده است.
- بحران های اقتصادی که امروزه سریع تر سرایت می کند.

امروزه حتی به دلایلی که بعضاً برشمرده شد، کشورهایی که از برنامه ریزی توسعه دست کشیده بودند، دوباره به آن روی آورده‌اند.

در این مقاله، فصول زیر ارائه شده است: روش ارزیابی برنامه ها و روش تدوین مقاله، سابقه برنامه ریزی در ایران و برنامه های پیش از انقلاب، برنامه های پس از پیروزی انقلاب اسلامی، تحلیل محتوای برنامه های توسعه پس از انقلاب با معیار برخی شاخص های مرتبط با اقتصاد اسلامی، مقایسه عملکرد برنامه‌های توسعه ج. ا. ایران در برخی شاخص‌های اصلی، سخن پایانی و پیشنهادات.

روش ارزیابی برنامه ها و روش تدوین مقاله

در ارزیابی ها، از سویی، به متن برنامه ها مراجعه و از سوی دیگر، عملکردها بررسی می شود که توضیحی خلاصه در این خصوص در پی می آید:

مکانیزم تنظیم برنامه: که شامل طی شدن فرایندهای قانونی، دانش بالای تدوین کنندگان، داشتن تئوری پشتیبان، سازگاری درونی، حاوی اهداف روشن و محدود، قابلیت انعطاف در صورت مواجهه با مشکلات و مدیریت آن، برخورداری از بودجه لازم، موجود بودن مجریان اعم از متخصصان، کارشناسان و نیروی انسانی لازم، سابقه اجرای موفق آن در کشور و یا کشورهای نسبتاً مشابه،

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

اثربخشی آنها، تحلیل هزینه- فایده و از این قبیل می باشد.

تحلیل محتوا: که مطالعه واژگانی معطوف به اهداف و نتایج برنامه را شامل می شود.

ارزیابی عملکرد: که در سه سطح: انتظارات کارشناسان، اصابت به جمعیت هدف برنامه، ارتقاء کیفیت زندگی گروه‌های هدف را در بر می گیرد.

این مقاله به روش توصیفی- تحلیلی و مقایسه ای و تحلیل محتوا با بیش از ۵۰ واژه از ۵ برنامه توسعه ج. ا. ایران و ارزیابی عملکرد با ۵ شاخص مرتبط با اقتصاد اسلامی، نگارش یافته و از نظر روش جمع آوری اطلاعات، با استفاده از داده های کتابخانه ای و اسنادی تدوین شده است.

سابقه برنامه ریزی در ایران، و برنامه های پیش از انقلاب

دولت در ایران برای شکستن «دور باطل فقر» و «دستیابی به رشد و توسعه اقتصادی» از متقدمان و مبتکران برنامه ریزی اقتصادی در کشورهای در حال توسعه بود و اصطلاح «دور باطل فقر و شکستن آن» به کمک برنامه را برای اولین بار[1] به کار برد.

ناظران خارجی نیز از این نکته غافل نبوده اند به طوری که روزنامه نیویورک هرالد تریبون[2] آمده است: «ابتهاج این مکتب (برنامه ریزی) را با انرژی بی پایانی تبلیغ می کند».

تلاش برای ایجاد یک تیم اقتصادی و تهیه برنامه در ایران از ۱۳۱۶ شروع شد و به تشکیل «شورای اقتصاد» انجامید. پس از آن در سال ۱۳۲۳برای تهیه اولین برنامه اقتصادی ایران که «طرح برنامه اقتصادی» نامگذاری شده بود، «شورای عالی اقتصادی» تأسیس گردید که موفق به انجام ماموریت خود نشد. اولین برنامه اقتصادی ایران در سال ۱۳۲۵ توسط یک شرکت مهندس مشاور خارجی به نام «موریسن نودسن» برای ارائه به بانک جهانی جهت دریافت وام تدوین گردید که به دلیل کمبود اعتبارات لازم به مرحله اجرا نرسید (نودسن، ۱۳۲۶، صص. ۳۰۰- ۲۰۰؛ به نقل از: جنت، ۱۳۸۵). پس از این ناکامی، هیات دولت ایران تصمیم به تهیه یک برنامه اقتصادی توسط تیم اقتصادی خود متناسب با توان کشور گرفت و بدین ترتیب برنامه ریزی اقتصادی در ایران وارد مرحله عملیاتی شد (جنان صفت، ۱۳۹۳).

برنامه اول عمرانی ایران در سال ۱۳۲۶ توسط هیات دولت وقت تهیه (برای مهر ۱۳۲۷ تا شهریور ۱۳۳۲). کل اعتبارات مورد نیاز برنامه به تفکیک بخش ها بالغ بر ۲۱ میلیارد ریال (حدود ۶۰۰ میلیون دلار) برآورد شد. برنامه اول مجموعه ای از طرح های عمرانی مورد نیاز کشور بود که ارتباط منسجمی با هم نداشت و هدف رشد مشخصی برای برنامه پیش بینی نشده بود. دوره اجرای برنامه اول با

۱. توسط ابوالحسن ابتهاج، از بنیانگذاران برنامه‌ریزی اقتصادی در ایران.

۲. در شماره ۱۲ مارس ۱۹۴۷.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

تحولات و تنش های سیاسی داخلی و خارجی ایران در اواخر دهه ۱۳۲۰ و اوایل دهه ۱۳۳۰ همزمان شد (با مشخصه سقوط پی در پی دولت ها و روی کارآمدن دولت مصدق، ملی شدن نفت و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲) و در نتیجه، اعتبارات برنامه بویژه از بخش نفت و استقراض خارجی تحقق نیافت و در سال ۱۳۳۳، برنامه توسط رییس تازه انتخاب شده سازمان برنامه، ابوالحسن ابتهاج، خاتمه یافته اعلام و نزدیک به ۸۰ درصد اعتبارات پیش بینی شده برای آن، به برنامه دوم منتقل گردید (ر. ک: حاج یوسفی، ۱۳۸۰).

برنامه دوم عمرانی برای اجرا در مدت ۷ سال (اول مهر ۱۳۳۵ تا اول مهر ۱۳۴۱) با مجموع ۷۰ میلیارد ریال اعتبار (با افزایش به ۸۴ میلیارد ریال در سال ۱۳۳۶) به تصویب مجلس شورای ملی رسید. الگوی برنامه دوم جامع و دارای هدف رشد در سطح کلان نبود و مانند برنامه اول از چند طرح عمرانی بدون ارتباط با یکدیگر با هدف افزایش تولید و صادرات و تأمین نیازهای ضروری مردم و ارتقاء کشاورزی، صنایع و معادن و تکمیل وسائل ارتباطی و امور بهداشتی و انجام هر نوع عملیاتی برای عمران کشور و بالا بردن سطح فرهنگ، زندگی و بهبود وضع معیشت عمومی، تشکیل شده بود (سازمان برنامه، ۱۳۴۳). از مهم ترین دستاوردهای برنامه دوم می توان به موارد زیر اشاره کرد: ساخت ۳ سد بزرگ کرج، سفید رود و دز. ساخت ۴ فرودگاه مهرآباد، اصفهان، شیراز و آبادان، ساخت و تکمیل حدود ۹۰۰ کیلومتر راه آهن و حدود ۲۵۰۰ کیلومتر راه آسفالته، افزایش ظرفیت بندری انزلی، خرمشهر و بندر شاهپور (امام) (ر. ک: جنت، ۱۳۸۹).

برنامه سوم عمرانی ایران برای اجرا در مدت ۵/۵ سال (مهر ۱۳۴۱تا اسفند ۱۳۴۶) با ۲۳۰ میلیارد ریال اعتبار تهیه و به تصویب مجلس شورای ملی رسید. برنامه ریزی جامع و با جایگزینی واردات و حمایت از صنایع داخلی و هدف رشد ۶ درصد درسال و دستیابی به رشد حدود ۴۱ درصد درآمد کشور در افق برنامه بود (سازمان برنامه، ۱۳۴۶). برنامه سوم موفق به دستیابی به رشد سالانه ۸/۳ درصد در سال و رشد ۵۸ درصد درآمد ملی در پایان برنامه شد.

برنامه چهارم عمرانی کشور برای اجرا در مدت ۵ سال (۱۳۵۱-۱۳۴۷) با ۹ درصد رشد اقتصادی و با اعتبار ۴۸۰ میلیارد ریال (در عمل ۵۶۰ میلیارد ریال)، به تصویب مجلس شورای ملی رسید. اهم اهداف برنامه: توزیع عادلانه تر درآمد، کاهش نیاز کالای خارجی از طریق افزایش قدرت تولید داخلی، رفع احتیاجات اساسی و رشد کشاورزی، بهبود کالاهای صادراتی و خدمات اداری از طریق تحول نظام اداری بود (جنت، ۱۳۸۱)

الگوی برنامه، برنامه ریزی جامع اقتصادی و ارشادی با استفاده از الگوی اقتصادسنجی با جایگزینی واردات و رشد تولید ملی و ثبات قیمت ها با هدف رشد ۹ درصد در سال و دستیابی به رشد حدود ۵۶/۸ درصد در درآمد کشور در افق برنامه بوده است (سازمان برنامه، ۱۳۴۷). برنامه از نظر تحقق اهداف رشد

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

تولید (حدود ۱۱/۲ درصد در سال و ۲/۲ درصد بیش از هدف)، بهره وری و تثبیت اقتصادی قابل قبول بوده است. مصرف بخش خصوصی از رشد ۹ درصد و بخش عمومی ۲۳ درصد در سال برخوردار شدند و تنها بخش کشاورزی نتوانست به اهداف پیش بینی شده دست یابد.

برنامه پنجم عمرانی ایران برای اجرا در مدت ۵ سال (۱۳۵۶-۱۳۵۲) و با اعتبار ۱۵۶۰ میلیارد ریال به تصویب مجلس شورای ملی رسید. هدف رشد اقتصادی ۱۱/۲ درصد تعیین شده بود. با توجه به ناهماهنگی رشد و توسعه بین مناطق مختلف کشور، ایجاد تحول اداری، تمرکز زدایی و برنامه ریزی جامع اقتصادی، ایجاد شرکت های دولتی و افزایش سرمایه گذاری و جایگزینی واردات، پی ریزی صنایع سنگین و کاهش رشد جمعیت در دستور کار قرار گرفت (سازمان برنامه، ۱۳۵۱). به دلیل جهش قیمت جهانی نفت خام در سال ۵۳-۱۳۵۲ و افزایش درآمدهای ارزی ایران، برنامه پنجم در مرداد ماه سال ۱۳۵۳ مورد تجدید نظر قرار گرفت و اعتبارات برنامه به حدود ۲۶۲۶ میلیارد ریال افزایش یافت و هدف رشد آن ۲۵/۹ درصد (بسیار بیش از ظرفیت اقتصاد ایران) تعیین شد که رشد ناهماهنگ بخش‌های اقتصادی کشور را درپی داشت و باعث بروز تنگناهایی در تمام بنیان‌های اقتصادی و اجتماعی کشور گردید (سازمان برنامه، ۱۳۵۳).

دستاوردهای برنامه در ۳ سال اول، رشد تولید ناخالص داخلی بدون نفت به ترتیب ۱۶/۶، ۱۶/۷ و ۱۸/۶ درصد بود (مرکز آمار ایران، ۱۳۵۵). در دو سال پایانی برنامه از رشد اقتصادی کشور کاسته شد؛ به طوری که رشد تولید ۵ سال برنامه پنجم بدون نفت به طور متوسط ۱۵ درصد برآورد شده است (اداره حساب های اقتصادی،۱۳۶۰).

تا قبل از پیروزی انقلاب اسلامی اسماً ۶ برنامه ولی عملاً ۳ برنامه تدوین و اجرا گردید و برنامه ششم عمرانی برای اجرا در مدت پنج سال (از سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۲) با اعتبار ۷۱۴۳۰ میلیارد ریال تهیه شد که دو نوآوری در آن صورت گرفت که عبارت بودند از «آینده نگری ده ساله برای یافتن چشم انداز بلند مدت توسعه کشور» و «برنامه آمایش سرزمین برای چشم انداز ۲۰ ساله». الگوی برنامه ششم، برنامه ریزی جامع اقتصادی و استراتژی برنامه، رشد ارگانیک اقتصاد کشور، جایگزینی واردات همراه با سیاست های صرفه جویی ملی جهت کاهش تقاضا، تعیین شد که با طوفان انقلاب متوقف ماند.

برنامه های پس از پیروزی انقلاب اسلامی

برنامه صفر توسعه: پس از پیروزی انقلاب اسلامی، سازمان برنامه و بودجه، فعالیت برای تهیه برنامه های توسعه را پی گرفت. اولین برنامه توسعه پس از انقلاب در سال ۱۳۶۱ برای اجرا در دوره ۶۶- ۱۳۶۲، تهیه و در شورای اقتصاد و هیات دولت تصویب و آماده تقدیم به مجلس شد (بانکی، ۱۳۶۵). از شمار

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

نکات مهم این برنامه «تدوین برنامه بازسازی مناطق جنگی بود» (صادقی تهرانی، ۱۳۷۷). اما برنامه در مجلس شورای اسلامی متوقف ماند و به تصویب مجلس نرسید و امکان اجرا نیافت. این برنامه بعدها به برنامه صفر معروف شد (جنت، ۱۳۹۳). پس از عدم موفقیت سازمان برنامه و بودجه در تصویب برنامه صفر، تهیه و تصویب برنامه های توسعه تا سال ۱۳۶۸ متوقف ماند. بدین ترتیب از سال ۱۳۵۷ تا سال ۱۳۶۸ هیچ برنامه میان مدت توسعه اقتصادی در ایران تصویب نگردید و عملاً کشور بیش از یک دهه فاقد برنامه توسعه اقتصادی بود.

برنامه اول: پس از پایان جنگ، برنامه اول توسعه اقتصادی- اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی در سال ۱۳۶۸ برای اجرا در مدت ۵ سال (۷۲- ۱۳۶۸) تهیه و به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید.

هدف های کلان این برنامه علاوه بر بازسازی و نوسازی ظرفیت های تولیدی و زیربنایی و مراکز جمعیتی خسارت دیده در طول جنگ تحمیلی، در ارتباط با موضوع مقاله به شرح زیر تعیین شده است (ر. ک: قانون برنامه اول توسعه):

- ایجاد رشد اقتصادی در جهت افزایش تولید سرانه، اشتغال مولد و کاهش وابستگی اقتصادی با تأکید بر خود کفایی محصولات استراتژیک کشاورزی و مهار تورم؛
- تلاش در جهت تأمین عدالت اجتماعی اسلامی؛
- تأمین حداقل نیازهای اساسی آحاد مردم؛
- کاهش نرخ مرگ و میر، افزایش نرخ باسوادی و پوشش تحصیلی؛
- رشد و تکامل مادی و معنوی با حفظ کرامت و آزادگی و گسترش کمی و ارتقای کیفی فرهنگ عمومی، با توجه خاص به نسل جوان.

در جداول پایان سند برنامه، متوسط رشد اقتصادی سالانه ۸/۱۶ درصد در سال و الگوی برنامه، برنامه ریزی جامع اقتصادی و استراتژی برنامه جایگزینی واردات با حمایت از صنایع داخلی و کاهش وابستگی به درآمد نفت تعیین شد (سازمان برنامه، ۱۳۶۸). برنامه اول توسعه توانست به رشد متوسط سالانه ۷/۵۲ درصد در سال دست یابد. با پایان برنامه اول توسعه در سال ۱۳۷۲ با توجه به ایجاد مشکلات در اجرای برنامه اول، تا سال ۱۳۷۴ تصویب و اجرای برنامه دوم توسعه به تأخیر افتاد و عملاً کشور یکی- دو سال برنامه ای در دست اجرا نداشت.

برنامه دوم: برنامه دوم توسعه اقتصادی- اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی برای اجرا در مدت ۵ سال (۷۸-۱۳۷۴) تهیه شد.

هدف های کلان این برنامه به شرح زیر تعیین شده بود (ر. ک: قانون برنامه دوم توسعه):

- تلاش در جهت تحقق عدالت اجتماعی؛

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

- رشد فضائل بر اساس اخلاق اسلامی و ارتقاء فرهنگ عمومی جامعه؛
- هدایت جوانان و نوجوانان در عرصه‌های ایمان مذهبی، فرهنگ خودی، خلاقیت و مشارکت در صحنه‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی؛
- تربیت نیروی انسانی مورد نیاز و افزایش بهره‌وری؛
- رشد و توسعه پایدار اقتصادی با محوریت بخش کشاورزی؛
- تقویت مشارکت عموم مردم و اتخاذ تدابیرلازم برای نظارت شایسته و پیوسته بر اجرای برنامه؛
- تلاش در جهت کاهش وابستگی اقتصاد کشور به درآمدهای حاصل از نفت؛
- حفظ محیط زیستی و استقاده بهینه از منابع طبیعی کشور؛
- رعایت اصول عزت و حکمت و مصلحت کشور در سیاست خارجی؛
- تقویت و ترویج ارزش های انقلاب اسلامی در عرضه کردن منابع مالی و امکانات دولتی.

الگوی برنامه دوم، برنامه ریزی جامع اقتصادی و استراتژی برنامه، رشد و توسعه پایدار، حمایت از صنایع داخلی و کاهش وابستگی به درآمد نفت با هدف رشد سالانه برنامه ۵/۱ درصد در طول برنامه پیش بینی شده بود (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۴).

برنامه سوم: برنامه سوم توسعه اقتصادی- اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی برای اجرا در مدت ۵ سال (۸۳-۱۳۷۹) با اهداف زیر تدوین و تصویب گردید (ر. ک: قانون برنامه سوم توسعه):

- بازنگری و تنظیم سیاست های مالی، پولی، ارزی، تجاری، اشتغال و تولید به همراه گسترش نظام تأمین اجتماعی با تاکید بر هدفمند کردن سیاست های حمایتی افزایش اشتغال مولد؛
- خصوصی سازی و کاهش تصدی گری دولت کاهش وابستگی به درآمدهای از صدور نفت خام؛
- ایجاد جهش در صادرات غیرنفت یاستفاده مناسب از توان ساخت داخل و تقویت پیمانکاران و مشاوران داخلی
- رشد ارزش های انسانی، ارتقای ظرفیت های معنوی جامعه و تقویت باورهای دینی به منظور توسعه فرهنگی.

در این برنامه، رشد اقتصادی سالانه ۶ درصد (حداقل رشد قابل قبول دولت برای اقتصاد ایران) پیش بینی شده بود. این. میانگین رشد سرمایه گذاری در این دوران ۷/۱۸ درصد تعیین گردید که تحقق آن نیازمند پس انداز عمومی از طریق ایجاد امنیت اقتصادی و قضایی مطمئن و جلب اعتماد عمومی نسبت به سیاست های کلان اقتصادی دولت بوده است (ر. ک: سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۸).

برنامه چهارم: برنامه چهارم توسعه برای اجرا در دوره پنج ساله (۸۸-۱۳۸۴) با اهداف زیر تهیه و تصویب شد (ر. ک: قانون برنامه چهارم توسعه):

- بسترسازی برای رشد سریع اقتصادی؛

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

- تعامل فعال با اقتصاد جهانی و رقابت پذیری اقتصادی؛
- توسعه مبتنی بر دانایی؛
- حفظ محیط زیست؛
- ارتقای امنیت انسانی و عدالت اجتماعی؛
- ارتقای سلامت و بهبود کیفیت زندگی.

برنامه چهارم در چارچوب چشم انداز آینده در افق ۱۴۰۴ و با الگوی رشد پایدار اقتصادی استوار بر دانایی و رویکرد جهانی، برای اصلاح ساختارها و فرآیندهای جامعه تهیه و تدوین شد.

هدف رشد سالانه برنامه ۸ درصد در طول برنامه تعیین گردید (سازمان مدیریت و برنامه ریزی، ۱۳۸۳).

برنامه پنجم: قانون برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، در ۱۵ دیماه ۱۳۸۹ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید و اجرای آن با ابلاغ در سال ۱۳۹۰ رسماً برای اجرا در دوره پنج ساله (۹۵-۱۳۹۰) آغاز شده است. تشکیل دولت یازدهم با توجه به رویکرد کاملاً متفاوت سیاستگذاری های آن در حوزه های مختلف اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی با دولت های نهم و دهم، تداوم اجرای این برنامه با ابهام روبرو بوده و با توجه به عدم انتشار عمومی گزارش رسمی درباره ۲ سال اول اجرای برنامه، مشخص نیست که دولت قبلی نیز به چه میزان به آن پایبند بوده است و به هر صورت بررسی و ارزیابی عملکرد برنامه پنجم، گذشت زمان بیشتری می‌طلبد.

اهداف اصلی برنامه پنجم به شرح ذیل است (ر. ک: قانون برنامه پنجم توسعه):

- تحول در نظام آموزش عالی و پژوهش و آموزش و پرورش و با هدف ارتقای کیفی آن؛
- تکمیل و اجرای نقشه جامع علمی کشور؛
- تأکید به رویکرد انسان سالم وسلامت همه جانبه؛
- رشد مناسب اقتصادی؛
- ارتقای کمی و کیفی بازارهای مالی (سرمایه، پول و بیمه) با تأکید بر کارآیی، شفافیت و سلامت؛
- توجه به ارزش اقتصادی، امنیتی، سیاسی و زیست محیطی آب؛
- تنظیم همه فعالیت های مربوط به رشد و توسعه اقتصادی بر پایه عدالت اجتماعی؛
- تقویت حضور و مشارکت مردم در عرصه های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی.

تحلیل محتوای برنامه های توسعه پس از انقلاب با معیار برخی شاخص های مرتبط با اقتصاد اسلامی

- **واژه اقتصاد اسلامی:** در این مقاله، ابتدا سعی گردید به تحلیل محتوای معطوف به اقتصاد اسلامی پرداخته شود، ولی به دلیل اینکه واژگان مستقیم ازجمله واژه «اقتصاد اسلامی» در برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ج. ا. ایران، به کار نرفته بود، طبیعتاً در جداول نیامد.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

- **تأمین مالی اسلامی و واژگان مرتبط**

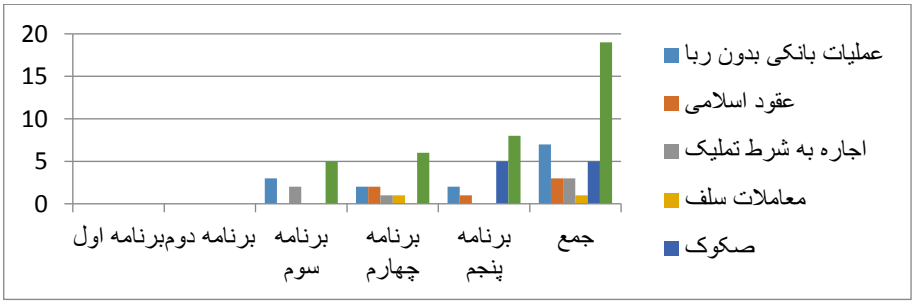
الف) در سطوح بعدی نیز برخی از واژه ها در برنامه ها به چشم نمی خورد، مانند: تأمین مالی اسلامی، قرض الحسنه، مضاربه، مزارعه، مساقات، جعاله، مشارکت مدنی و فروش اقساطی.

ب) درباره عملیات بانکی بدون ربا و عقود و ابزارهای معاملات شرعی- اسلامی موارد معدودی از واژه‌های مرتبط در برنامه‌ها به کار رفته بود که در جدول ۱ و نمودار ۱ مشاهده می‌شود.

جدول ۱. تعداد واژه‌های عملیات بانکی بدون ربا و عقود و ابزارهای معاملات شرعی- اسلامی در برنامه‌های توسعه ج. ا. ایران

برنامه ها / موضوعات	برنامه اول	برنامه دوم	برنامه سوم	برنامه چهارم	برنامه پنجم	جمع
عملیات بانکی بدون ربا	-	-	۳	۲	۲	۷
عقود اسلامی	-	-	-	۲	۱	۳
اجاره به شرط تملیک	-	-	۲	۱	-	۳
معاملات سلف	-	-	-	۱	-	۱
صکوک	-	-	-	-	۵	۵
جمع	-	-	۵	۶	۸	۱۹

نمودار ۱. تعداد واژه‌های عملیات بانکی بدون ربا و عقود و ابزارهای معاملات اسلامی در برنامه‌های توسعه ج. ا.

مأخذ: یافته های مطالعه

همان گونه که ملاحظه می‌گردد در ۲ برنامه اول و دوم استفاده ای از این واژه‌ها نشده و در ۳ برنامه بعدی، به معدود مواردی اشاره شده است.

به دلیل اینکه که از شاخص های اقتصاد اسلامی در واژگان برنامه ها کمتر استفاده شده و یا اصلاً

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

استفاده نشده بود، به سطح دیگری از آموزه های اسلامی در حوزه اقتصادی (و اجتماعی) پرداخته شد.

لازم به ذکر است که برای انتخاب واژه های مرتبط، از آثار صدر (۱۳۶۰)، طباطبایی (۱۳۶۱)، صحیفه نور (۱۳۷۰)، هاشمی شاهرودی (۱۳۹۴)، موسویان (۱۳۸۰)، صدر (۱۳۸۴)، سبحانی و نظرپور (۱۳۸۰)، صادقی و فراهانی فرد (۱۳۸۲) میرمعزی (۱۳۸۰)، الفنجری (۱۳۸۱)، یوسفی (۱۳۸۰)، اختر (۱۳۸۱)، حائری و یوسفی (۱۳۸۰)، مدرّس زاده (۱۳۸۱)، قره باغیان، سبحانی و دادگر (۱۳۸۹)، نمازی، مصباحی و سبحانی (۱۳۸۱) که در آن آثار، به برداشت هایی از آموزه های اسلامی درباره به عزت، استقلال و منع وابستگی، توسعه با دیدگاه اسلامی، توجه به محرومان و فقر زدایی، ایجاد کار با عزت (توانمند سازی)،عدالت، برابری (و منع تبعیض) تولید، اشتغال، جلوگیری از افزایش قیمت ها، آموزش، سلامت، بیمه، دور کردن محیط زیست از آلودگی ها،منع اضرار، اسراف و تجمل، تآمین غذا و سرپناه برای همگان، نظارت بر اعمال و حسابرسی از کارگزاران حکومتی برای کنترل فساد تا اعتماد و همیاری بین مؤمنان بیشتر شود.[1]

- **عزت، استقلال و توسعه ایرانی- اسلامی**: همان گونه که در جدول ۲ مشاهده می شود،

---

۱. برای نمونه از موارد فوق، سیره معصومین علیهم السلام در این زمینه بسیار گویاست:

امام علی علیه‌السلام: ما یسُرُّنی أنّی کُفیتُ أمرَ الدُّنیا کُلَّهُ؛ لِأنّی أکرَهُ عادَةَ العَجزِ (ابن ابی الحدید، ۱۳۹۴)؛ خرسند نمی‌شوم اگر از کار دنیا، سراسر، بی‌نیاز گردم؛ زیرا من از بیکارگی بیزارم.

امام صادق علیه‌السلام: خَمسُ خِصالٍ مَن فَقَدَ واحِدَةً مِنهُنَّ لَم یزَل ناقِصَ العَیشِ زائِلَ العَقلِ مَشغولَ القَلبِ؛ فَأوَّلُها: صِحَّةُ البَدَنِ، وَالثّانِیةُ: الأمنُ، وَالثّالِثَةُ: السَّعَةُ فِی الرِّزقِ... (بحار الأنوار، ۷۴/ ۱۸۶/ ۵).

پنج ویژگی‌اند که هر کس یکی از آن‌ها را نداشته باشد، همواره زندگی‌اش کاستی دارد، عقلش زوال می‌پذیرد، و دلش دغدغه دارد؛ یکم تندرستی، دوم امنیت، سوم گشایشِ روزی،....

فقر ریشه انواع فساد و تباهی است که ناآرامی‌های روحی و جسمی در سطوح فردی و اجتماعی از آن زاییده می‌شود.

امام علی علیه‌السلام: إنَّ الفَقرَ مَذَلَّةٌ لِلنَّفسِ، مَدهَشَةٌ لِلعَقلِ، جالِبٌ لِلهُمومِ (غرر الحکم، ۳۴۲۸.))

هر آینه فقر، خواری جان است و مایه سرگشتگی عقل و فراهم آورنده اندوه.

بدین سان، فقر تهدیدی جدّی برای ارزش‌های جامعه دینی است که ثبات آن را از میان می‌برد، همانند طوفانی که در روزی بادخیز، علف‌های خشک را به هوا بپراکَند (محمدی ری شهری، ۱۳۸۲).

امام علی علیه‌السلام: ضَرورَةُ الفَقرِ تَبعَثُ عَلی فَظیعِ الأمرِ (غرر الحکم: ۵۸۹۴)؛ ناچاری فقر، انسان را به امر زشت و وحشت‌انگیز وا می‌دارد.

امام صادق (ع) در توصیف جامعه پس از ظهور حضرت حجت (ع):

«...ویطلُبُ الرَّجُلُ مِنکُم مَن یصِلُهُ بِمالِهِ ویأخُذُ مِنهُ زَکاتَهُ فَلا یجِدُ أحَدا یقبَلُ مِنهُ ذلِکَ؛ استَغنَی النّاسُ بِما رَزَقَهُمُ اللّه مِن فَضلِهِ؛(الإرشاد: ۲/ ۳۸۱).

...و کسی از شما به دنبال فردی می‌گردد که مالش را بستاند و زکاتش را بپذیرد، امّا هیچ کس را نمی‌یابد که چنین کند، [زیرا] مردم از رهگذر روزی‌هایی که خداوند با فزون بخشی خویش به ایشان عطا فرموده، بی‌نیاز شده‌اند.»

همچنین: «کادَ الفَقرُ أن یکونَ کُفراً (الکافی: ۲/ ۳۰۷/ ۴)؛ نزدیک است که فقر به کفر بینجامد.

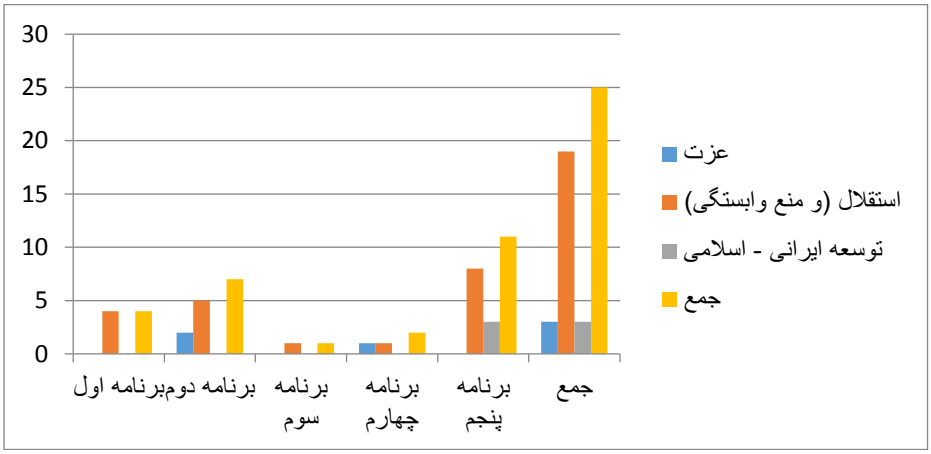
[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

از واژه عزت، استقلال (و منع وابستگی) و توسعه ایرانی – اسلامی، جمعاً در ۵ برنامه ۲۵ بار استفاده شده است که بسیار کم است (جدول و نمودار ۲).

جدول ۲. تعداد واژه های عزت، استقلال و توسعه ایرانی- اسلامی در برنامه‌های توسعه ج. ا. ایران

برنامه ها / موضوعات	برنامه اول	برنامه دوم	برنامه سوم	برنامه چهارم	برنامه پنجم	جمع
عزت	-	۲	-	۱	-	۳
استقلال (و منع وابستگی)	۴	۵	۱	۱	۸	۱۹
توسعه ایرانی - اسلامی	-	-	-	-	۳	۳
جمع	۴	۷	۱	۲	۱۱	۲۵

نمودار ۲. تعداد واژه‌های عزت، استقلال و توسعه ایرانی- اسلامی در برنامه های توسعه ج. ا.

مأخذ: یافته های مطالعه

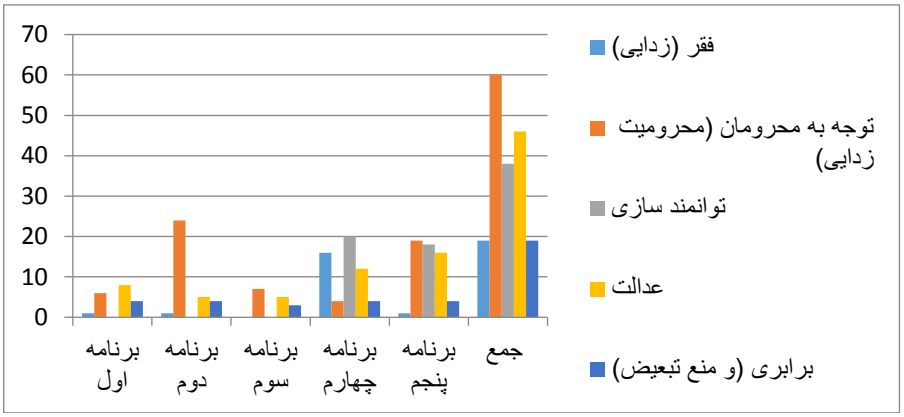
- **فقر، محرومیت، توانمند سازی، عدالت و برابری**: در جدول ۳ به فقر (زدایی)، توجه به محرومان (محرومیت زدایی)، توانمند سازی، عدالت و برابری (و منع تبعیض) پرداخته شده که بجز در برنامه سوم مجموع این واژه ها از برنامه اول تا پنجم سیر صعودی داشته و توجه به محرومان (محرومیت زدایی) در مجموع برنامه ها بیشترین تعداد را شامل می شود (جدول و نمودار ۳).

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

جدول ۳. تعداد واژه های فقر، محرومیت، توانمند سازی، عدالت و برابری در برنامه‌های توسعه ج. ا. ایران

برنامه ها / موضوعات	برنامه اول	برنامه دوم	برنامه سوم	برنامه چهارم	برنامه پنجم	جمع
فقر (زدایی)	۱	۱	-	۱۶	۱	۱۹
توجه به محرومان (محرومیت زدایی)	۶	۲۴	۷	۴	۱۹	۶۰
توانمند سازی	-	-	-	۲۰	۱۸	۳۸
عدالت	۸	۵	۵	۱۲	۱۶	۴۶
برابری (و منع تبعیض)	۴	۴	۳	۴	۴	۱۹
جمع	۱۹	۳۴	۱۵	۵۶	۵۸	۱۸۲

نمودار ۳. تعداد واژه‌های فقر، محرومیت، توانمند سازی، عدالت و برابری در برنامه‌های توسعه ج. ا.

مأخذ: یافته های مطالعه

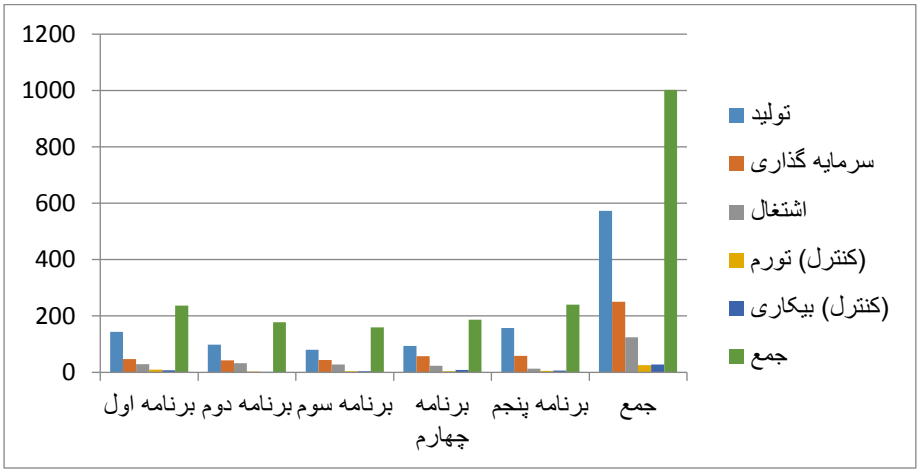
- **تولید، اشتغال، تورم، و بیکاری:** در جمع واژه های تولید، اشتغال، تورم، و بیکاری از برنامه اول تا سوم تعداد کاهشی و سپس افزایشی می شود که در این میان واژه تولید و پس از آن واژه اشتغال در همه برنامه‌ها از دیگر واژه‌های جدول بیشتر بوده و واژه تولید دربین برنامه ها در برنامه پنجم بیشتر به کار رفته است (جدول و نمودار ۴).

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

جدول ۴. تعداد واژه های تولید، سرمایه گذاری، اشتغال، تورم، و بیکاری در برنامه‌های توسعه ج. ا. ایران

برنامه ها / موضوعات	برنامه اول	برنامه دوم	برنامه سوم	برنامه چهارم	برنامه پنجم	جمع
تولید	۱۴۴	۹۸	۸۰	۹۴	۱۵۷	۵۷۳
سرمایه گذاری	۴۷	۴۳	۴۴	۵۷	۵۹	۲۵۰
اشتغال	۲۹	۳۲	۲۸	۲۳	۱۳	۱۲۵
(کنترل) تورم	۱۰	۳	۴	۴	۵	۲۶
(کنترل) بیکاری	۷	۲	۴	۹	۶	۲۸
جمع	۲۳۷	۱۷۸	۱۶۰	۱۸۷	۲۴۰	۱۰۰۲

نمودار ۴. تعداد واژه های تولید، سرمایه گذاری، اشتغال، تورم، و بیکاری در برنامه‌های توسعه ج. ا. ا.

مأخذ: یافته های مطالعه

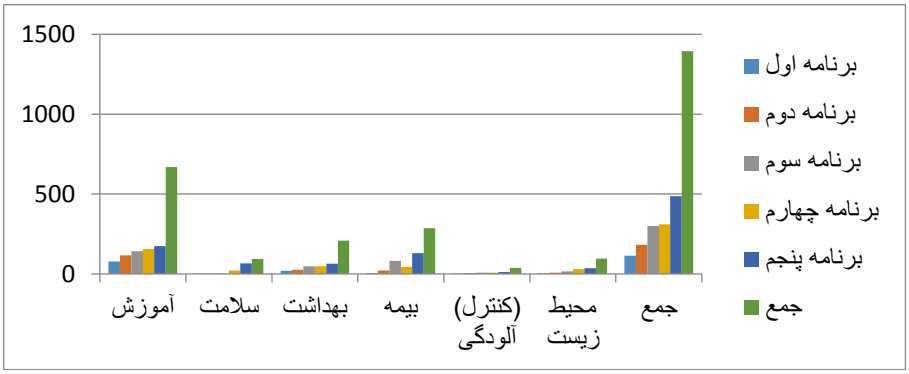
- **آموزش، سلامت، محیط زیست و ...**: در مجموع تعداد واژه های آموزش، سلامت، بهداشت، بیمه، آلودگی و محیط زیست از برنامه اول تا کنون سیر صعودی داشته است که توجه روزافزون سیاستگذاران برنامه را به توسعه انسانی و توسعه پایدار نشان می دهد که از آموزه های اسلامی محسوب می شوند که بین این شاخص ها، «آموزش» جایگاه ویژه ای دارد. بعد از آن مجموع بهداشت و سلامت که در برنامه ها تقریباً کاربرد مشترکی دارند، قرار می گیرد (جدول و نمودار ۵).

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

جدول ۵. تعداد واژه‌های آموزش، سلامت، بهداشت، بیمه، آلودگی و محیط زیست در برنامه‌های توسعه ج. ا. ایران

برنامه ها / موضوعات	برنامه اول	برنامه دوم	برنامه سوم	برنامه چهارم	برنامه پنجم	جمع
آموزش	۷۹	۱۱۷	۱۴۳	۱۵۶	۱۷۵	۶۷۰
سلامت	۲	۱	۲	۲۲	۶۷	۹۴
بهداشت	۲۰	۲۶	۴۸	۴۹	۶۵	۲۰۸
بیمه	۶	۲۲	۸۳	۴۵	۱۳۰	۲۸۶
(کنترل) آلودگی	۳	۷	۹	۸	۱۲	۳۹
محیط زیست	۴	۹	۱۶	۳۱	۳۷	۹۷
جمع	۱۱۴	۱۸۲	۳۰۱	۳۱۱	۴۸۶	۱۳۹۴

نمودار ۵. تعداد واژه های آموزش، سلامت، بهداشت، بیمه، آلودگی و محیط زیست در برنامه‌های توسعه

مأخذ: یافته های مطالعه

- **اضرار، اسراف، امنیت غذایی و مسکن**[۱]: در تعداد واژه های اضرار، اسراف، امنیت غذایی و مسکن، فراوانی کلمه مسکن با فاصله زیادی از کلمات دیگر، بالا است، اگرچه نسبت به مسائلی که در بخش موجود است، هنوز جای کار دارد. امنیت غذایی نیز از مواردی است که در برنامه ها به آنها بی توجهی و یا کم توجهی شده است. به اضرار و اسراف و تجمل گرایی نیز می باید بسیار بیش از اینها پرداخته شود (جدول و نمودار ۶).

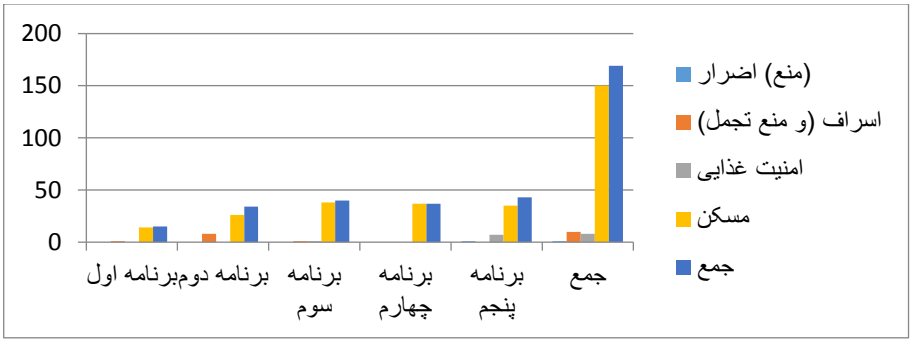
۱. لازم به ذکر است که اگر برخی از این واژه ها جزو عناوین سازمان ها و وزارتخانه ها بوده، نیز احصا شده، مانند «وزارت مسکن و شهرسازی»، به دلیل اینکه ورود نام آنها توجه به آن موضوع را دربر داشته است.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

جدول ۶. تعداد واژه های اضرار، اسراف، امنیت غذایی و مسکن در برنامه های توسعه ج. ا. ایران

برنامه ها / موضوعات	برنامه اول	برنامه دوم	برنامه سوم	برنامه چهارم	برنامه پنجم	جمع
(منع) اضرار	-	-	-	-	۱	۱
اسراف (و منع تجمل)	۱	۸	۱	-	-	۱۰
امنیت غذایی	-	-	۱	-	۷	۸
مسکن	۱۴	۲۶	۳۸	۳۷	۳۵	۱۵۰
جمع	۱۵	۳۴	۴۰	۳۷	۴۳	۱۶۹

نمودار ۶. تعداد واژه های اضرار، اسراف، امنیت غذایی و مسکن در برنامه های توسعه ج. ا. ا.

مأخذ: یافته های مطالعه

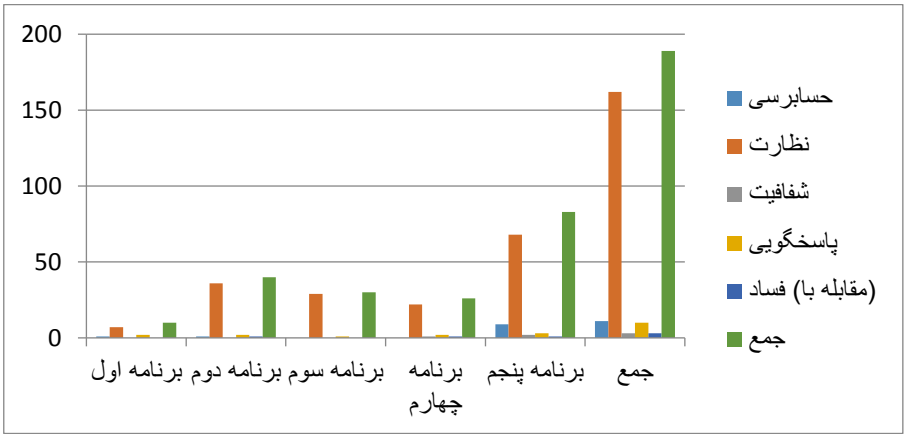
- **حسابرسی، شفافیت، فساد و ...**: به واژه های شفافیت و فساد، در کل برنامه ها فقط ۳ بار اشاره شده و مجموعاً پاسخگویی و حسابرسی در ۵ برنامه به ترتیب ۱۰ و ۱۱ بار سخن رفته، اما هیچیک از این واژه ها در برنامه ها سیرخاصی ندارند (جدول و نمودار ۷).

جدول ۷. تعداد واژه های حسابرسی، نظارت، شفافیت، پاسخگویی و فساد در برنامه های توسعه ج. ا. ایران

برنامه ها / موضوعات	برنامه اول	برنامه دوم	برنامه سوم	برنامه چهارم	برنامه پنجم	جمع
حسابرسی	۱	۱	-	-	۹	۱۱
نظارت	۷	۳۶	۲۹	۲۲	۶۸	۱۶۲
شفافیت	-	-	-	۱	۲	۳
پاسخگویی	۲	۲	۱	۲	۳	۱۰
(مقابله با) فساد	-	۱	-	۱	۱	۳
جمع	۱۰	۴۰	۳۰	۲۶	۸۳	۱۸۹

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

نمودار ۷. تعداد واژه های حسابرسی، نظارت، شفافیت، پاسخگویی و فساد در برنامه‌های توسعه

مأخذ: یافته های مطالعه

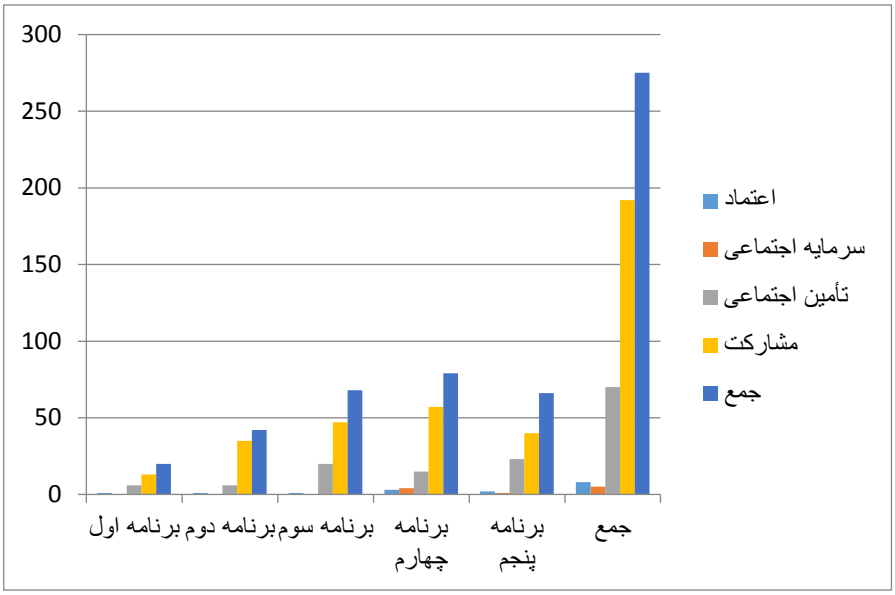
- **سرمایه و تأمین اجتماعی، مشارکت و ...**: به مفاهیم با اهمیتی مانند سرمایه اجتماعی و اعتماد در برنامه ها بی توجهی و یا بسیار کم توجهی شده است در سه برنامه اول تا سوم واژه سرمایه اجتماعی به کار نرفته و از واژه اعتماد تنها یک بار استفاده شده است. لفظ مشارکت تا برنامه چهارم افزایشی است و در برنامه پنجم کاهش می یابد. در مجموع نیز تعداد این واژگان تا برنامه چهارم افزایش دارد و در برنامه پنجم کاهش پیدا می کند(جدول و نمودار ۸).

جدول ۸. تعداد واژه‌های اعتماد، سرمایه اجتماعی، تأمین اجتماعی و مشارکت در برنامه‌های توسعه ج. ا. ایران

برنامه ها / موضوعات	برنامه اول	برنامه دوم	برنامه سوم	برنامه چهارم	برنامه پنجم	جمع
اعتماد	۱	۱	۱	۳	۲	۸
سرمایه اجتماعی	-	-	-	۴	۱	۵
تأمین اجتماعی	۶	۶	۲۰	۱۵	۲۳	۷۰
مشارکت	۱۳	۳۵	۴۷	۵۷	۴۰	۱۹۲
جمع	۲۰	۴۲	۶۸	۷۹	۶۶	۲۷۵

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

نمودار ۸. تعداد واژه های اعتماد، سرمایه و تأمین اجتماعی و مشارکت در برنامه های توسعه

مأخذ: یافته های مطالعه

با توجه به اینکه بیش از ۵۰ واژه که از واژگان اقتصاد اسلامی انتخاب و این واژگان از متن قانون برنامه‌های ۵ ساله جمهوری اسلامی استخراج و احصاء شده، رصد تمامی این واژه‌ها از عملکرد برنامه‌ها، دراین مقال نمی‌گنجد، و به دلیل محدودیت صفحات مقاله، تعدادی از آنها که از نظر شاخص‌های اقتصادی اهمیت زیادی دارند، گزینش و بررسی عملکرد درباره آنها صورت گرفت.

مقایسه عملکرد برنامه‌های توسعه ج. ا. ایران در برخی شاخص های اصلی

با توجه به اینکه گزارشات کافی درباره برنامه پنجم توسعه انتشار عمومی نیافته است، در بررسی عملکرد، برنامه پنجم مدنظر قرار نگرفته و ۴ برنامه دیگر بررسی شده‌اند.

مجموع فراوانی واژه‌های تولید، سرمایه‌گذاری، اشتغال، تورم، و بیکاری در قانون برنامه چهارم توسعه با تعداد ۱۸۷، در بین برنامه‌های توسعه ج. ا. ایران، بیشترین بوده است؛ معهذا در این

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

شاخص های محوری اقتصادی، برنامه چهارم در اجرا موفقیتی به دست نیاورده است.[۱]

– **رشد اقتصادی:** رشد اقتصادی محصول عملکرد تمام عوامل اقتصادی و غیراقتصادی بوده و از شاخص‌های اساسی برای ارزیابی اقتصادی در ایجاد فرصت‌های شغلی و تغییر سطح رفاه جامعه محسوب می گردد. بررسی ها نشان می دهد که از میان برنامه ها، تنها کارکرد برنامه سوم توسعه در تحقق اهداف مربوط به این شاخص مؤثر بوده و برنامه چهارم توسعه دارای بیشترین انحراف از اهداف برنامه می باشد. البته درآمدهای نفتی و امکانات ملی و پشتیبانی کم سابقه تمامی نهادها در طول برنامه چهارم از دولت، با برنامه های قبل از آن قابل مقایسه نیست.

– **سرمایه‌گذاری:** با صرف نظر از قانون برنامه پنجم، اگرچه در مجموع تعداد واژه «سرمایه گذاری» در برنامه های توسعه، برنامه چهارم بیشترین تعداد را دارد، از نظر رشد سرمایه گذاری در کشور، برنامه سوم را باید موفق ترین برنامه دانست و برنامه چهارم توسعه نیز دارای پایین ترین نرخ سرمایه گذاری طی دوره بیست ساله اجرای برنامه اول تا چهارم بوده است.

– **کنترل تورم:** در کنترل تورم، برنامه دوم توسعه، ناموفق ترین برنامه در چهار برنامه بوده است که متوسط نرخ تورم آن به حدود ۲۵ درصد رسید. تعداد واژه (کنترل) تورم در قانون برنامه دوم توسعه کمترین تعداد را داراست که با عملکرد همخوانی دارد. همچنین برنامه چهارم توسعه نیز به دلیل عدم تحقق نرخ تک‌رقمی تورم و اختلال در اهداف سند چشم‌انداز (۳ تا ۵ درصد)، عملکرد ناموفقی داشته است.

– **کنترل بیکاری:** تعداد واژه (کنترل) بیکاری در قانون برنامه چهارم توسعه بیشترین فراوانی را به

---

۱. عضو کمیسیون برنامه و بودجه مجلس شورای اسلامی: دولت هیچ گزارش مستقل و مستدلی از اجرای برنامه چهارم توسعه ارائه نکرد. بنابراین کمیسیون برنامه و بودجه مجلس دست به تحقیق و تفحصی در مورد اجرای برنامه چهارم زده و گزارشی نیز از این موضوع تهیه کرده است. دولت در اجرای ماده ۱۵۷ قانون برنامه چهارم توسعه ملزم بوده که هر سال گزارش نظارتی اجرای برنامه چهارم توسعه را حداکثر تا پایان آذرماه سال بعد به مجلس ارائه کند. این گزارش باید شامل مواردی چون بررسی عملکرد مواد قانونی برنامه چهارم، بررسی عملکرد متغیرهای عمده کلان و بخشی از جمله تولید و سرمایه‌گذاری، بخش پولی و تورم، اشتغال و بیکاری و همچنین ارزیابی نتایج عملکرد و تبیین علل مغایرت با برنامه و ... می‌شود که دولت باید هرسال یک گزارش و در مجموع پنج گزارش از عملکرد خود به مجلس ارائه می‌کرد اما این کار انجام نشد. به همین دلیل کمیسیون برنامه و بودجه برای تحقیق و تفحص با استناد و استفاده از آمارها و گزارش‌های معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی، بانک مرکزی، مرکز آمار ایران، دیوان محاسبات و سازمان بازرسی کل کشور، اقدام به تهیه گزارشی از عملکرد دولت در برنامه چهارم توسعه کرده است. در مجموع دولت تنها ۳۳ درصد برنامه چهارم توسعه را اجرا کرده و به ۶۷ درصد از اهداف برنامه پایبند نبوده و این موضوع در زمینه‌های مختلف به طور کامل مشهود است (ر. ک: گزارش تحقیق و تفحص مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰).

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

خود اختصاص داده ولی بیشترین شکاف بین پیش و عملکرد در اجرای این برنامه رخ داده است.[۱]

- ضریب جینی: در نهایت شاخص ضریب جینی است که به نظر می¬رسد متوسط آن در طول برنامه‌ی اول توسعه پایین ترین رقم بوده و در زمینه‌ی تحقق اهداف برنامه نیز برنامه‌ی سوم توسعه از سایر برنامه ها پیشی می گیرد.

جدول ۹. مقایسه عملکرد برخی شاخص‌های کلان در برنامه‌های مختلف توسعه

برنامه ها و عملکرد شاخص ها	برنامه اول		برنامه دوم		برنامه سوم		برنامه چهارم	
	برنامه	عملکرد	برنامه	عملکرد	برنامه	عملکرد	برنامه	عملکرد
رشد تولید ناخالص داخلی (درصد)	۸/۱۶	۷/۵۲	۵/۱	۳/۲۶	۶	۶/۱	۸	۵/۸۲
رشد سرمایه‌گذاری (درصد)	۱۱/۶	۹/۲	۶/۲	۸/۴	۷/۱۸	۱۰/۷	۱۲/۲	۶/۹
میانگین نرخ تورم (درصد)	۱۴/۳۸	۱۸/۸۸	۱۲/۴	۲۵/۶۲	۱۵/۹۲	۱۴/۱۲	۹/۹	۱۶/۵۲
میانگین نرخ بیکاری (درصد)	۱۳/۴	۱۱/۵	۱۲/۶	۱۳/۱	۱۲/۶۵	۱۲/۳	۸/۴	۱۱/۱۲
میانگین ضریب جینی	-	۰/۳۹۸	-	۰/۳۹۹	۰/۴۳	۰/۴۰۶	۰/۳۸	۰/۴۰۱

مأخذ: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران

سخن پایانی

از آنجا که برنامه پنجم توسعه در حال اجرا است و آمارهای کامل بخش ها در دسترس نمی باشد، نمی توان چگونگی اجرای برنامه پنجم را ارزیابی نمود، اما به صورت کلی می توان گفت که فاصله آنچه که در برنامه پیش بینی شده با عملکرد، قابل توجه است که تحریم ها - که در زمان تصویب انکار می شد- بر عدم تحقق بخشی از اهداف برنامه تأثیر قابل توجهی داشته است که هزینه بسیار هنگفتی را بر کشور و مردم تحمیل کرد.

با صرف نظر از برنامه پنجم، در مجموع تعداد واژه های عملیات بانکی بدون ربا و عقود و ابزارهای معاملات شرعی- اسلامی در برنامه های توسعه، برنامه چهارم بیشترین تعداد را دارد؛ اگرچه همین تعداد هم اندک است. در مجموع تعداد واژه های عزت و استقلال، برنامه دوم بیشترین تعداد را دارد؛ اگرچه همین تعداد نیز کم شمار می باشد. در مجموع تعداد واژه های فقر، محرومیت، توانمند سازی، عدالت و برابری در برنامه ها، برنامه چهارم بیشترین فراوانی را دارد.

نگاهی کلی به کارنامه عملکردی دولت‌ها در برنامه‌های چهارگانه نشان می‌دهد در بخش رشد

۱. در این برنامه همچنین اشتغال بخش کشاورزی کاهش داشته و در بخش خدمات حدود ۵ برابر پیش‌بینی برنامه بوده است که نشان از رشد مشاغل واسطه‌گری در این دوره دارد.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

اقتصادی، برنامه اول موفق ترین برنامه بوده است و ناموفق ترین آنها، برنامه چهارم است. این در حالی است که با توجه به اینکه رشد اقتصادی ایران همواره وابسته به رشد درآمدهای نفتی بوده است، بالاترین میزان متوسط درآمدهای نفتی در زمان برنامه چهارم واقع شده است.

همان گونه که ملاحظه گردید هم در تحلیل محتوای برنامه ها و هم پیش بینی (اهداف)، به شاخص های اصلی مانند رشد تولید، سرمایه گذاری، اشتغال و (کنترل) بیکاری، توجه قابل قبولی به عمل آمده بود و بویژه که این موارد در برنامه چهارم بارز بود، که برنامه چهارم در عملکرد، در شاخص های محوری موفقیت نداشت و همان طور که ملاحظه گردید، بر اساس گزارش کمیسیون تحقیق و تفحص مجلس شورای اسلامی، حدود ۶۷ درصد قانون برنامه اجرا نگردید.

شکاف بین برنامه ها و عملکردها، دلایل گوناگونی دارد که در حد ارتباط با مقاله به آن پرداخته می شود:

- نبود مشی فکری معین علمی و انتخاب چارچوب نظری برای توسعه کشور و اجماع نظر نخبگان سیاسی و تصمیم گیران روی آن که این نقص در محققان، متخصصان و مدرسان اقتصاد اسلامی هم وجود دارد؛
- بلند نبودن صدای پژوهشگران و استادان اقتصاد اسلامی در جهت استیفای سهم اقتصاد اسلامی در برنامه ها و بویژه در تحقق اهداف عدالت خواهانه برنامه ها؛
- عدم اعتقاد و عدم اهتمام جدی برخی سیاستگذاران به آموزه های اقتصادی اسلام، شاید به دلیل مواردی از تجربه های ناموفق؛
- فقدان انتخابات حزبی مجلس و دولت که یک حداقلی از انسجام و دیسیپلین فکری و اجرایی را پس از به دست گرفتن زمام امور شاهد باشیم.[۱]
- نبود احزاب و کار نکردن روی برنامه ها و ارائه آنها به عنوان محور تبلیغات انتخاباتی درکشورمان، شرایطی را به وجود آورده است که دولت ها برنامه ای را تدوین و تصویب می کنند که لزوماً، خود اجرای آن را برعهده ندارند و چه بسا که برای دولت های بعدی تعهدات غیرقابل دسترس ترسیم نمایند و از سوی دیگر، دولت های بعدی که رویکرد دولت قبلی را- به هر دلیلی، سیاسی و یا دلایل دیگر- نپسندند، به انحاء مختلف- قانونی و یا اگر جسارت شان زیاد باشد، غیرقانونی- از اجرای آن حتی الامکان سر باز می زنند.[۲]

۱. البته در برخی مقاطع، جمعی که قبلاً با یکدیگر به امور علمی و تحقیقاتی در مؤسساتی مشغول بوده اند و با یکدیگر همکاری داشته اند، پس از رسیدن به قدرت، تشتت آرای کمتری داشته اند.

۲. اجرا نشدن ۶۷ درصد از مفاد برنامه چهارم نمونه بارز آن است.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

- دولت ثروتمند بزرگ قدرتمند[۱]همه چیز دان دخالتگر در کشور؛[۲]
- سازمان دولتی ضعیف، وجود فسادادرای و مالی، تمرکزگرایی سیاسی- اداری، ضعف در نظارت و کنترل، که هر برنامه ای را می تواند زمینگیر کند..

پیشنهادات

- دخالت دادن دانشگاهیان، حوزویان و نخبگان غیردولتی مستقل در تدوین برنامه ها و نظارت بر اجرای آنها؛
- کارشناسان، متخصصان و مدرسان اقتصاد اسلامی می توانند با انسجام خود بر پیگیری موارد مورد توافق عموم مردم و نخبگان مسلمان (مانند کنترل تورم، بیکاری، بی عدالتی، نابرابری و تبعیض) پای بفشرند.
- جهت گیری به سمت حزبی شدن انتخابات و محور قرارگرفتن برنامه های ۴ یا ۵ ساله احزاب در رقابت های انتخاباتی در بلندمدت؛
- انطباق طول سالیان برنامه ها با مدت تصدی دولت ها که ارزیابی ها، دو منظوره می شود که، هم کامیابی و ناکامی برنامه ها و هم، دولت ها را نشان می دهد که بر آن اساس، در دوره های بعدی، رأی دهندگان با اطلاعات بیشتری نسبت به کارآمدی گروه ها و احزاب، تصمیم خواهند گرفت.
- اعتقاد و التزام کامل به اصول برنامه ریزی و پیگیری برنامه ها از سوی دولت ها و جایگزین شدن روش های عملیاتی، تعریف شده و کمی.
- تقویت بیش از پیش سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور که سالیان پیش منحل و ادغام شده بود و به مشارکت طلبیدن نخبگان علمی غیردولتی و استفاده از حداکثر ظرفیت تخصصی کشور؛[۳] و تأسیس یک نهاد فکری پویا، قدرتمند و مورد وفاق علمی و سیاسی در سازمان و پایش مستمر و جدی اجرای برنامه‌ها در جهت تحقق سند چشم‌انداز.
- تدوین برنامه ششم توسعه در مراحل پایانی است، و توجه حداقلی و حتی الامکانی به موارد فوق در نهایی شدن آن، پیشنهاد آخر و یک آرزو است.

---

۱. که قدرت این را دارد که در ۴ دهه گذشته- جز معدودی از سالها- تورم و بیکاری ۲ رقمی داشته باشد و کسی را یارای مقابله با آن نباشد و بانکداری در کشور را هم (پس از پیروزی انقلاب) اسلامی بداند.

۲. این وصف دولت در ۴۰ سال گذشته- پس از افزایش قیمت نفت- البته با استثنائاتی در ایران بوده است که از دهه ۱۳۹۰ به دلیل تحریم ها، وضعیت تاحدودی متفاوت شده است که این همه تلاش برای برداشتن تحریم ها می شود.

۳. به زعم برخی از پژوهشگران که قانون برنامه چهارم توسعه را تا زمان تدوین آن، برترین برنامه کارشناسانه می‌دانستند، به دلیل آن بود که حسین عظیمی که از مسؤولان اصلی تدوین برنامه بود، ۴۰۰ متخصص و کارشناس دولتی و غیر دولتی بویژه آکادمیک در گروه های مختلف را در تدوین برنامه به کار گرفت.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

منابع و مآخذ

ابن ابی الحدید (۱۳۹۴) شرح نهج البلاغه؛ ترجمه غلامرضا لایقی؛ انتشارات نیستان.

اختر، محمد رمضان (۱۳۸۰) به سوی رویکردی اسلامی از توازن زیست محیطی؛ ترجمه عبّاس عرب مازار و حسن دادگر؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال دوم، ش. ۸، زمستان.

اداره حساب‌های اقتصادی (۱۳۶۰) حساب‌های ملی ایران: ۵۶- ۱۳۳۸؛ تهران: بانک مرکزی.

بانکی، محمد تقی (۱۳۷۷) بازدارنده‌ها در اولین تجربه: گفت وگو با محمد تقی بانکی (برنامه اول غیرمصوب) ایران فردا؛ ش. ۵۰، دی‌ماه.

تمیمی، عبد الواحد بن محمد (۱۳۸۹) «غررالحکم و دررالکلم»: گزیده متون حدیثی؛ سازمان چاپ و نشر دارالحدیث.

جنان صفت، محمدصادق (۱۳۸۵) آرزوی ایرانیان در برنامه ششم؛ اعتماد، ۲۵ شهریور ۱۳۹۳.

جنت، محمد صادق (۱۳۸۱) پیدایش و روند تحولی برنامه‌ریزی منطقه‌ای در ایران: روش‌ها و دستاوردها؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته اقتصاد دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات.

جنت، محمدصادق (۱۳۸۹) تجربه ایران در برنامه‌ریزی اقتصادی؛ دنیای اقتصاد - شماره ۲۱۹۱: ۱۰/۰۷/۱۳۸۹.

جنت، محمدصادق؛ آیا دوران برنامه‌های توسعه اقتصادی به پایان رسیده است؟ سایت مدیریت صنایع و بهره‌وری.

حائری، سید کاظم و احمدعلی یوسفی (۱۳۸۲) اقتصاد اسلامی و روش کشف آن از دیدگاه شهید صدر؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال ۳، ش. ۹، بهار.

حاج یوسفی، علی (۱۳۸۰) برنامه‌ریزی منطقه‌ای در ایران از آغاز تا دهه۱۳۵۰؛ فصلنامه مدیریت شهری، ش. ۶.

حاج یوسفی، علی (۱۳۸۲) بررسی سیر تکوین اندیشه برنامه ریزی و توسعه در ایران؛ فصلنامه رفاه اجتماعی، ش. ۹، پاییز.

دادگر، یدالله؛ مرتضی قره باغیان و حسن سبحانی (۱۳۸۰) ارزیابی برنامه های اوّل و دوم توسعه از منظر آرمان‌های اقتصاد اسلامی؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی،سال اوّل، ش. ۱، بهار ، صص. ۷ تا ۲۰.

دفتر اقتصاد کلان (۱۳۷۷) سابقه برنامه ریزی در ایران؛ انتشارات سازمان برنامه و بودجه.

رادنسب، بهزاد (۱۳۹۲) ایران در مسیر چشم‌انداز؛ اقتصاد ایران تا چه اندازه بر اساس سند چشم‌انداز عمل نموده است؟ گروه اقتصادی برهان: http://borhan.ir

سازمان برنامه (۱۳۴۳) گزارش اجرای برنامه هفت ساله دوم.

سازمان برنامه (۱۳۴۶) قانون برنامه عمرانی سوم کشور.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

سازمان برنامه (۱۳۴۷) قانون برنامه چهارم عمرانی کشور.
سازمان برنامه (۱۳۵۱) برنامه پنجم عمرانی کشور.
سازمان برنامه (۱۳۵۳) برنامه پنجم عمرانی کشور (تجدید نظر).
سازمان برنامه و بودجه (۱۳۶۸) قانون برنامه اول توسعه اقتصادی- اجتماعی و فرهنگی ج. ا. ایران.
سازمان برنامه و بودجه (۱۳۷۴) قانون برنامه دوم توسعه اقتصادی- اجتماعی و فرهنگی ج. ا. ایران.
سازمان برنامه و بودجه (۱۳۷۸) سند برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ج. ا. ایران.
سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی (۱۳۸۳) قانون برنامه ۴ توسعه اقتصادی- اجتماعی و فرهنگی ج. ا. ا.
شرکت بین‌المللی مهندسی مشاوران موریسن نودسن (۱۳۲۶) گزارش نهایی شرکت درباره برنامه توسعه و عمران ایران؛ تهران.
صادقی تهرانی، علی (۱۳۷۷) همزیستی تاریخی فرمان و برنامه: گفت و گو با علی صادقی تهرانی (برنامه اول غیر مصوب)، ایران فردا، ش. ۵۰، دی‌ماه).
سبحانی، حسن و محمدنقی نظرپور (۱۳۸۰) سرمایه‌گذاری خارجی و استقلال و عزّت اسلامی؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال اوّل، ش. ۳، پاییز، صص. ۷ تا ۱۸.
شیخ مفید (۱۴۱۳ق) الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد؛ تصحیح مؤسسه آل البیت علیهم السلام، قم: کنگره شیخ مفید، ج۱، ص۴.
صادقی، حسین و سعید فراهانی فرد (۱۳۸۲) محیط زیست از منظر دین و اقتصاد؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال سوم، ش. ۱۰، تابستان، صص. ۲۳ تا ۵۲.
صادقی، مظفر (۱۳۹۳) تحلیل برنامه های توسعه کشور؛ در ۱۶ اسفند ۹۳: http://ruralspace.ir
صحیفه نور (۱۳۷۰) مجموعه رهنمودهای حضرت امام خمینی (ره)، سازمان مدراک فرهنگی انقلاب اسلامی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
صدر، سیدمحمدباقر (۱۳۶۰) اقتصاد ما؛ ترجمه علی اسپهبدی؛ وزارت جهاد سازندگی جهاد و تحقیقات و آموزش.
صدر، سیدکاظم (۱۳۸۴) موانع توسعه فرهنگ و تفکر اقتصاد اسلامی؛ مجموعه مقالات چهارمین همایش دوسالانه اقتصاد اسلامی با عنوان «چالشهای اقتصادی ایران و راهکارهای اقتصاد اسلامی»؛ پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس.
صرافی، مظفر (۱۳۷۷) مبانی برنامه ریزی توسعه منطقه ای، انتشارات سازمان برنامه و بودجه.
طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۶۱) فلسفه اقتصاد اسلام (گردآوری حسن تواناییان فرد)؛ تهران: انتشارات عطایی.
فخیمی، علی (۱۳۹۱) توسعه اقتصادی از منظر دین اسلام : http://old.ido.ir

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]

الفنجری، محمد شوقی (۱۳۸۱) مبانی نظری توزیع عادلانه؛ ترجمه یوسف محمّدی؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال دوم، ش. ۷، پاییز ۱۳۸۱، صص ۱۳۷ تا ۱۶۰.

کردبچه، محمد (۱۳۸۷) تاریخچه برنامه ریزی در ایران(۱۳۸۴ – ۱۳۵۹)، هفته نامه برنامه، سال هفتم، شماره ۲۷۸، شنبه، صص ۹-۴۰

کلینی رازی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۸ ق) الکافی؛ تهران: دارالکتب الاسلامیهٔ، ، چاپ سوم.

گزارش تحقیق و تفحص مجلس: ۶۷ درصد از اهداف برنامه چهارم محقق نشده است: ۲۷ مردادماه ۹۰ http://www.entekhab.ir/fa/news/35384

مجلسی، محمدباقر (۱۳۹۰) بحارالانوار؛ سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران: http://icnc.ir

محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۲) توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث: ج ۱؛ موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، ص ۱۱۳.

مدرّس زاده، مجدالدّین (۱۳۸۱) نگاهی به برنامه های اقتصادی حضرت علی علیه السلام؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال دوم، ش. ۵، صص. ۳۱ تا ۴۴.

مرکز آمار ایران،

معاونت برنامه ریزی و نظارت راهبردی ریاست جمهوری (۱۳۹۳) نظام تهیه و تدوین برنامه ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۹۹-۱۳۹۵)، معاونت برنامه ریزی.

موسویان، سیّد عبّاس (۱۳۸۰) عدالت، محور آموزه های اقتصادی اسلام؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال اوّل، ش. ۴، زمستان، صص. ۳۵ تا ۵۹.

موسویان، سیّد عبّاس (۱۳۸۲) جایگاه دولت در اقتصاد از دیدگاه اسلام؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال سوم، ش. ۱۰، تابستان.

میرمعزی، سید حسین (۱۳۸۰) جایگاه بانک در نظام اقتصادی اسلام و الگوی مناسب آن؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال اوّل، ش. ۲.

نمازی، حسین؛ غلامرضا مصباحی مقدم و حسن سبحانی (۱۳۸۱) آیا اقتصاد ایران، اسلامی است؟؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال ۲، ش. ۵، بهار، صص. ۹ تا ۲۷.

هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۹۴) اخبار مربوط به نظرات اقتصادی آیت‌الله شاهرودی؛ خبرگزاری ایسنا: http://www.isna.ir؛ تاریخ مراجعه شهریور ۱۳۹۴.

یوسفی، احمدعلی (۱۳۸۰) تحلیل تاریخی تورم و کاهش ارزش پول؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال اوّل، ش. ۲، تابستان.
http://www.magiran.com/npview.asp?ID=1325095

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-15]